

УДК 94(477.74)“15/17”

С. В. ПАЛАМАРЧУК*

З ІСТОРІЇ МІСТА ІЗМАЇЛА (ОСМАНСЬКА ДОБА)

Розглянуто османський період історії м. Ізмаїл, заснованого як вакф Ісмаїл Гечіді, багатонаціональне населення якого створило стійку інфраструктуру і примножило добробут полісу. У 80-ті роки XVIII ст. турки, враховуючи поразку у війні з Російською імперією 1768–1774 рр., звели тут фортецю, яку російські війська 1790 р. взяли штурмом, що призвело до соціальної трагедії, підсумувавши два століття поступального розвитку.

Ключові слова: вакф Ісмаїл Гечіді; османські часи; полікультурне суспільство; фортеця Ізмаїл.

Сучасний Ізмаїл розташований на лівому березі Кілійського гирла р. Дунай між 84 та 95 км угору за течією, його загальна площа складає майже 54 км². Ця місцевість здавна приваблювала людей, що підтверджують численні археологічні знахідки. На території сучасного Ізмаїла та його околицях відкриті залишки поселень епохи енеоліту – гумельницької культури (варіант Болград-Алдень II) 4 тис. до н. е., поселень та поховань епохи середньої бронзи – культури багатоваликової (багатопружкової) кераміки (XX–XVI ст. до н. е.), пізньої бронзи – білозерської культури (X–IX ст. до н. е.), поселення та поховання гетів і скіфів раннього залізного віку (V–IV ст. до н. е.), монетні знахідки римського та візантійського походження, рештки поселення і поховання балкано-дунайської культури – I Болгарського царства або Дунайської Болгарії (IX–X ст.), монети II Болгарського царства, Золотої Орди (XIV ст.), Молдавії (кін. XIV–XV ст.) та ін.

Насамперед слід зазначити, що в багатьох енциклопедіях і путівниках періоду Російської імперії та СРСР і навіть у деяких виданнях останнього часу, фігурують певні дані про нібито існування на місці Ізмаїла давньогрецького поселення Антифіла, римської фортеці Сморніс, генуезької фортеці, слов'янського чи то молдавського поселення або навіть міста Сміл, захопленого турками¹. Названі античні пункти реально відомі, але знаходяться в інших місцях, натомість Сміл не знаний в ранніх джерелах взагалі. Автори, які наводили такі відомості, в жодному випадку не назвали автентичних джерел інформації, і до теперішнього часу вона не має наукового підтвердження. Сама назва Сміл є похідною від “Ісмаїл”, як було прийнято вживати у XVI–XVII ст. Написання “Ізмаїл” кирилицею, з літерою “з”, з’явилося лише у XVIII ст., а

* Паламарчук Світлана Василівна – кандидат історичних наук (м. Ізмаїл).

остаточно закріпилося у XIX ст. Тому, пишучи про османський період, ми будемо вживати, відповідно, назву топоніму – “Ісмаїл”.

Попередня історія місцевості, на якій виникло місто, вивчена достатньо² і дозволяє стверджувати, що Ісмаїл мав свої оригінальні витоки. Територія, яку засвоїли його перші поселенці, мала чіткі межі завдяки місцевому рельєфу, а потім – завдяки земляним укріпленням, що були зведені при виході з нього. Цю територію можна зазначити як “колиску Ісмаїла”, до якої не входять ані попередні селища, ані пізніші османські прирощення.

Джерельна база, дотична до історії Ісмаїла османського періоду, значно розширилася у порівнянні з минулим століттям завдяки численним публікаціям османських документальних і писемних джерел. Іноземні мандрівники, купці, військові фахівці того часу залишили багато описів, історичних карт і планів, які нині широко репрезентовані на різних сайтах. Це значно поповнило і уточнило наші знання, склавши динамічну картину розвитку міста османських часів.

Турецький Ісмаїл займає особливе місце в історичному просторі сучасних українських земель не лише як найбільш їх південна межа, але, насамперед, як форпост мусульманської цивілізації у Південно-Східній Європі. Інституційно, за своєю суспільно-політичною сутністю, Ісмаїл належав до балкано-дунайського регіону, якій перебував під владою Османської імперії та її цивілізаційного кола. Населення міста відтворювало самобутню культуру багатонаціонального і багатоконфесійного соціуму з досвідом повсякденної мирної взаємодії різних народів у порубіжній зоні протягом двох століть.

У другій половині XV ст. лівобережні землі дунайської дельти належали Молдавії. Невеличкий населений пункт біля броду через Дунай на великій острів, можливо, існував і у молдавські часи, але достовірних відомостей про нього не збереглося; у джерелах XVI ст. ретроспективно відзначена лише згадка про “переправу козенят”, яка хронологічно відноситься до цього періоду³.

З літа 1484 р., внаслідок анексії “за правом меча” частини молдавських земель у пониззі Дунаю і Дністра султаном Баязидом II, ця територія увійшла до османського санджаку Сілістра бейлербейлику Румелія. Із утворенням у другій половині XVI ст. санджаку Аккерман вона перейшла у його склад, того ж бейлербейлику. Вже після походу султана Сулеймана на Молдавію 1538 р. місце переправи отримало назву Ісмаїл Гечіді (від тур. *geçit* – брід, переправа, перехід; тобто – переправа Ісмаїла) і мало важливе значення як продовження румелійського “правого” шляху через Баба-Даг і переправу біля Тулчі на північний схід. Вперше під цією назвою воно згадане в османському податковому реєстрі 1542 р.⁴, як підпорядковане до Кілійського каза (адміністративна одиниця, судовий округ).

Ймовірно, що першою, або паралельною назвою турецького населеного пункту було “Мечеть”. Воно зазначено на кількох європейських картах XVI–XVII ст. Наприклад, на карті Чорного моря кола Girolamo Ruscelli 1560-х років⁵, на карті Livinius Hulsius, 1630 р. – на лівому березі переправи нанесено пункт *Mechechz*, а на правому – пункт *Niuoz* (останній знаходимо в Iacobo Castaldo, 1584), що мало відповідати ситуації середини XVI в. у європейському баченні. Внутрішні османські джерела фіксують назву Ісмаїл. В указі султана Сулеймана аккерманському санджакбею Хасану на початку 1560 р. фігурує махалля (тут – табір при переправі) Ісмаїл як поселення воїнів Аллаху, що було зруйноване, у т. ч. і мечеть. Потім Ісмаїл Гечіді був зареєстрований в якості касабасинда (різновид селища) у переліку прибуткових місць султанського гарему за 1588 р.⁶ Вочевидь, невдовзі й були прийняті заходи щодо фіксації меж території, що сусідила з переправою.

Подальша її доля була визначена султаном Мурадом III, який подарував ці землі на березі Дунаю головному управителю придворних упокоїв (кизлар-азі) Мехмеду-азі. Предметом дарчої грамоти листопада 1589 р. є “страшна та небезпечна місцевість Ісмаїл Гечіді”, яку належало “повернути до життя, відродити і привести до упорядкованого стану”. Вказані головні її географічні прикмети, включаючи два села: Каді Куюсу та молдавське село Дженнет на березі озера, півсотні кишлаків; але пункт Ісмаїл у документі не згаданий⁷.

Вже у наступному році було закладено нове поселення у якості адміністративного центру відокремленої від Кілійської землі західної частини османських володінь у міжріччі Дунаю і Дністра, до якої увійшли найближчі села та кишли. Статус касаби зазвичай надавався населеному пункту за указом султана. Управителем знов створеного каза султан призначив суддю Мюнла Абдулу, а у березні 1590 р. указом передав Мехмед-азі у повну власність доходи від митних зборів із пристані Ісмаїл⁸, яку було відновлено османами в першу чергу. Майже за кілька місяців зусиллями мешканців Молдавії, залучених згідно з указом, поруч із пристанню на березі Дунаю було збудовано невелике укріплення на кшталт паланки, із замком, у якому розташувалась адміністрація. Восени 1590 р. будівництво було завершено, і приблизно тоді ж Мехмед-ага перетворив своє володіння на вакф – “тунайлисинда Ісмаїл Гечіді”. Тому прийнята в українській історичній науці дата заснування міста 1590 р. підтверджується османськими документами і є цілком прийнятною.

Засновник вакфу Хабеші (абісінець) Мехмед-ага, чорний євнух і керівник султанського гарему, який за посадою посідав третє місце в державній ієрархії, помер у листопаді 1590 р., жодного разу сюди не завітавши. Після його смерті вакф Ісмаїл Гечіді залишився у реєстрі гарему; з ім'ям засновника згадувався і в наступні два століття. Можна

висловити припущення, що вакф, не пориваючи зв'язку із управлінням гарему, став власністю ордену дервішів, але якого саме, достеменно не встановлено. Ми маємо єдине свідчення від Павла Халєбського, який у щоденнику подорожі у жовтні 1657 р. записав, що Ісмаїл – “власність монастиря Хасеккі” – монастиря дервішів, пояснює автор перекладу Муркос⁹. Таріката (ордена) з такою назвою нам невідомо, та дуже цікавим є факт, що слово “хасекі” містить титул дружин османських султанів. Титул “хасекі султан” першою отримала Хуррем Султан (Роксолана), коли стала дружиною Сулеймана. Оскільки Ісмаїл майже з початку відносився до володінь гарему, доречно запропонувати версію, що в Ісмаїлі було засновано текке дервішів – обитель типу монастиря, на кошти вакфу, безпосередньо пов'язаного із султанським гаремом. До того ж дервіші часто-густо знаходились проміж юрюків, які, до речі, прибули з Коджаджик (місцевість в історичній Македонії) і кочували у пониззі Дунаю на початку 90-х років XVI ст. Взагалі юрюки відомі у межиріччі Дунаю та Дністра від часу османського захоплення краю, коли вони прийшли сюди зі своїми верблюдами у складі ополчення разом з армією султана Баязида у 1484 р. Кочові племена юрюків на периферії виконували функції турецьких прикордонників. На північному кордоні Румелії їх було розселено вздовж Дунаю і Дністра до Аккермана і Бендер¹⁰. Дехто з них, зокрема, дервіші-суфії мали можливості дістатися містечка і осівши тут, брати участь у його житті.

Головним розпорядником майна та коштів засновником було призначено мутаваллі – піклувальника вакфу; разом із суддею вони були головними особами міста; влада судді поширювалася на увесь каза. З 1599 р. місто у складі Аккерманського санджаку було віднесено до знов створеного ейялету Сілістрія.

Однією з перших споруд поряд із замком стала нова мечеть на березі Дунаю. Згодом поруч була зведена ще одна, причому обидві з мінаретами. Одна названа на честь Пророка (Масджід аль-Набаві), можливо, та сама кам'яна, що збереглася до цього часу, проте точна дата її побудування не встановлена. У реєстрі 1592 р. Ісмаїл Гечіді – невелике укріплення з 36 стражниками усередині та 53 вершниками, що перебували в околицях, де вони мали маєтності. У окрузі зафіксовано 1008 платників податку, тобто осіб чоловічої статі, голів родин, що мешкали у десятку навколишніх місць. Перераховані молдовани, волохи, греки, болгари та ін.¹¹

Головним джерелом доходів вакфу став транзитний порт та пов'язана з ним міжнародна торгівля. Сюди приходили кораблі, що доставляли середземноморські товари (вино мальвазію та ін.), які вивантажували та везли далі на фурах суходелом (т. зв. “молдавським шляхом”) на Львів¹². Торгівля велась на ринкових площах усередині міста,

також діяв щорічний ярмарок із продажу худоби поза його межами. Окреме місце посідав найбільш вагомий за прибутками невільничий ринок, який існував усе подальше століття. З Ісмаїла, окрім рабів, купці везли збіжжя (пшениця, ячмінь, овес), вовну та шкури, жири, мед і тому подібну продукцію. Славилася місцева бастурма (в'ялена яловича вирізка), тисячі мішків якої закуповували для турецьких ринків, а також розмаїття риби – від дешевих коропів до копченої осетрини¹³.

З розвитком торгівлі та зростанням добробуту Ісмаїл став об'єктом військових нападів із боку сусідів. Для захисту від них в 1595 р. біля пристані були споруджені берегові батареї з гарматами. Але це не врятувало становища. У зарубіжній історіографії за рагузанським та угорським джерелами відмічений напад на Ісмаїл об'єднаного війська – молдавсько-угорського війська та загону запорізьких козаків на чолі з молдавським воєводою Стефаном Резваном вже у березні-квітні 1595 р. Румунська історіографічна традиція також згадує про взяття Ісмаїлу трансільванським воєводою Андрієм Барсаєм у травні того ж року¹⁴. Стара версія про напад козаків С. Наливайка і Г. Лободи¹⁵ не знайшла наукового підтвердження, оскільки вивчення хронології діяльності головного героя показало, що в нього попросту не було для цього ані шансу, ані часу.

У першій третині XVII ст. на Ісмаїл неодноразово (1603, 1606, 1609, 1621, 1624, 1629, 1632 рр.) нападали українські козаки: Так, на початку 1609 р. в гирло Дунаю увійшли чайки П. Сагайдачного – козаки напали на Кілію і Ісмаїл¹⁶. Турецький хроніст Кятіб Челебі у праці “Джихан-нюма” відмітив під 1614 р., що козаки, йдучи в далекий похід, “розграбували спершу, зазвичай, села, які лежать по берегах ріки Дунай та на помор’ї”. У 1629 р. по дорозі з Константинополя додому на порт Ісмаїла напали козаки під проводом Б. Хмельницького, у 1632 р. – Г. Сулими.

Після пограбувань, що, зазвичай, супроводжувалися підпалами, йшли геть. Крім того, в околицях міста нерідко розбишакували місцеві татари, які грабували та вбивали купців на переправі. Ніхто з нападників тут не осідав, і у будь-якому випадку Ісмаїл залишався турецьким та в подальший час, завдяки своєму географічному положенню, часто слугував місцем збору османського війська перед походами. Польний гетьман коронний Станіслав Жолкевський у 1617 р., вказуючи шлях турецької армії, називає цю переправу Тулчзукі-Смілін (Тулча – Ісмаїл).

Потерпали жителі Ісмаїла і від кримських татар. Так навесні 1628 р. місто, поряд з Аккерманом та Кілією, було розорене кримським військом калги Шахін-Герая, який виступив проти Османів, просуваючись до Добруджі через Буджак та Придунав’я¹⁷. Подібні акції було зафіксовано і пізніше, на початку наступного століття (про що див. нижче).

Два століття вакф Ісмаїл Гечіді мав статус касабасинда, що зумовлювало мирне призначення селища ремісників та торговців. Вакф за-сновував, облаштував та опікувався спорудами суспільного значення – мечетями, караван-сараями, млинами, лазнями, криницями, також мав керхани (приміщення для копчення риби), торговельні лавки тощо. Найважливішим об'єктом вакфу був порт та переправа, оскільки саме вони приносили прибутки.

Фортеця, як така, в Ісмаїлі була відсутня до останнього десятиліття XVIII ст. Проте, елементарні укріплення тут були потрібні через її прикордонне положення та наявність зовнішньої (козаки) та внутрішньої (татари) небезпеки. У низці джерел фортецею названо захищену палісадом будівлю адміністрації вакфу або замок, але така назва є доволі умовною. У 1636/37 рр. під загрозою військових дій з боку Кримського ханату намісник Очаківського ейялету Коджа Гюрджу Кенан-паша наказав насипати земляний мур, який, до речі, зафіксував розміри касабі. І вже у 1641 р. францисканський священик Богдан Бакшич засвідчив наявність міста, оточеного стінами.

Розміри касабі не перевищували 1 км². у межах валу; зі східного боку примикав невеликий посад або слобода, де мешкало християнське населення – молдавани, болгари та ін. Склад жителів на середину XVII ст. відзначив російський старець Арсеній (Суханов), який прямував на Схід: “Тут живуть турки, татари, греки, волохи, хто біг з Валахії”, вказавши їхню кількість у 8 тис. родин. Віденський купець Ніколас Клеєман відзначив Ісмаїл як велике місто з його значним портом, до якого прибувають навіть купці з Леванту¹⁸.

Евлія Челебі відвідав Ісмаїл щонайменше двічі – у 1657 та 1659 рр. і описав його у “Сейахат-наме”, звернувши окрему увагу на відсутність у місті фортеці. Він назвав піклувальника вакфу Ахмед-агу, інших знатних осіб; серед жителів – вірмен, греків, євреїв, основне зайняття яких “купівля-продаж”, зокрема торгівля з волохами і молдаванами. За його свідченням повсякденну охорону міста несли 70 вояків, три квартали міста були мусульманськими, а решта – населена грецькими, вірменськими і єврейськими підданими. Заїжджі двори, мечеті та доми у мусульманських кварталах мали цегляні стіни, криті черепицею, була лазня, кількасот лавок. Його вразили велика кількість риби і комарів, а на невеличкому ринку – безліч білих рабинь і невільників-хлопчиків. Автор відзначив значну торгівлю місцевих купців білугою та осетром. Дві тисячі казенних рибних крамниць на березі Дунаю поставляли купцям солону та копчену рибу для продажу у польські і московські землі. На навколишніх полях працею жителів посаду з числа молдаван і волохів вирощувалися пшениця та ячмінь¹⁹.

Отже, судячи з описів мандрівників, Ісмаїл у середині – другій половині XVII ст. вважався досить значним портовим містом і відігравав

важливу транзитну роль у міжнародній торгівлі між Сходом і Заходом. Італійці Корнеліус Магні у 1678 р. і через десять років Антоніо Гіоргіані, звернули увагу на укріплений турецький замок і відкрите повністю місто, понад 700 будинків, у більшості християнських, серед жителів – турок і купців вірмен. Приблизно наприкінці XVII ст. “турботами сілістрійського паші Юсуфа” поряд із пристанню було збудовано кам’яний двоповерховий караван-сарай або торговий двір (хан) – внутрішня площа з галереями по периметру. Ретроспективно за рапортом військового інженера І. М. Кутузова від 16 серпня 1770 р. тепер відомі її розміри: 28×14 м, ширина суміжних вулиць – 4 м.²⁰ До нашого часу тут під землею збереглися численні підвали і ходи з арками, викладені цеглою (власні спостереження – С. П.).

В результаті вимушених міграцій через численні військові дії в місті збільшилося число християнського населення. Дані церковної історії засвідчили існування в Ісмаїлі християнських храмів, зокрема, у східній половині міста – грецької церкви Афонського монастиря, вірменської дерев’яної церкви та трьох молдавських, у т. ч. дві були у християнській слободі. Ортодоксальні церкви належали до Константинопольського патріархату. На якийсь час у другій чверті XVII ст. до Ісмаїлу було переведено Проїлавську єпископію з м. Ібраїл (суч. м. Бреїла)²¹. Французький автор Абрі де ла Мотре 1711 р. писав, що більшу частину жителів становлять волохи і молдавани²². Отже, християнська складова населення міста, включаючи також чимало вірмен, що проживали у південно-східній частині касаби, і греків плюс жителів слободи була значною, – майже половина мешканців. Невелику частку складала юдеї.

Мусульманський компонент – турецьке і татарське населення, розміщувалося головним чином у центральній, західній та північній частинах міста, що добре ілюструють російські плани міста 1770–1773 рр. (про це *див.* нижче). Турецькі родини, головним чином, чиновників і воєнних, мали кращі будівлі і більші за розмірами квартали та кілька мечетей, у т. ч. мечеть Пророка. Окремо проживали татарські родини, які відвідували власну мечеть, розташовану на північному заході серед їхніх кварталів. Судячи зі спроб кримських ханів втручатися в ізмаїльські справи, вони розраховували на місцевих татар, які займали неабияке положення. Приблизно на початку 1653 р. кримський хан Іслам Герай вимагав від ізмаїльського судді посади вакфного старости (мутаваллі) для власного ставленика і навіть погрожував стратою за невиконання вимог. Проте суддя доповів про це Порті, відіславши рапорт із посланцями Богдана Хмельницького, які перебували на той час в Ісмаїлі, прямуючи до Константинополя. Хан був суворо попереджений і наступного року змінений. У 1702–1703 рр. місту довелося пережити деякі події татарського заколоту проти османської влади, що був під-

нятий колишнім калгою Девлет Гераєм і докотився до Дунаю. На початку 1703 р. татари на якийсь час навіть зайняли місто, а також сусідні Кілію і Томарово (Рен, суч. м. Рені). Ситуація була настільки напруженою, що до Ісмаїлу прибув особисто кримський хан Селім Герай і став докоряти татарській громаді, що вони підняли зброю на мутаваллі²³. Конфлікт було залагоджено, а на нижньому бронзовому кільці мармурової колони мечеті Пророка з'явився напис з датою 1702 р., за однією з версій, про “бунт татар від ситого життя”, що зберігся до цього часу. Небезпека для османської влади була у тому, що під час подібних подій до місцевих татар приєднувалися буджацькі татари та ногайці, які мешкали у степу на північ, об'єднувались у велику армію і разом плундрували селища, грабували майно й навіть вбивали мусульман, захоплюючи їх жінок та дівчат. Окрім того, під загрозою опинилося постачання продовольства до турецької столиці, тому що призупинилася торгівля збіжжям²⁴. Лише османське військо їх зупинило, а влада наклала величезну контрибуцію за скоєне і примусила повернути награбоване.

Тимчасове перебування кримських ханів в Ізмаїлі неодноразово відмічено, і було пов'язане, головним чином, із транзитним значенням міста – тут зупинялися нові щойно призначені султаном хани проїздом до Бахчисараю, і ті, хто їхав з Криму. Військового значення місто, як і раніше, не мало, старі дерев'яно-земляні укріплення поступово зруйнувалися. У трактаті про османські фортеці Північного Причорномор'я переправу Ісмаїл згадано лише як прохід на шляху військ, що прямують до фортеці Озю²⁵.

Руський мандрівник, який проїжджав з Києва до Стамбула через буджацький степ, описував тогочасний Ісмаїл, що був “більше Бендер, проте яничар мало, 7 турецьких мечетей і 5 церков християнських, фортець земляних і кам'яних біля поселення і усередині не перебуває. А колишній земляний невеличкий мур з північного боку заріс та розсипався, і стоїть на рівному місці... через Дунай організовано перевезення тих, що проїжджають на великих і малих поромах... Жителі – турки, болгары та греки”²⁶. В силу мешкання на далекій північній околиці Османської імперії і особливостей географічної ситуації склад жителів Ісмаїла завжди був досить строкатим. Більш однорідним залишалось населення навколишньої території. На захід – це були стабільно волохи і молдавани, на північ і схід – татари. Причому татари різні: якщо в місті мешкали кримські татари, то в околицях селилися і буджацькі (буджаки), і ногайські (ногайці).

Війна 1735–1739 рр. між Росією і Османською імперією не зачепила Бессарабію, проте через ізмаїльську переправу і порт ішли військові вантажі, а взимку 1736 р. у самому місті на постій перебували яничари. Шотландський мандрівник Джон Белл на початку 1738 р. зазначив, що

його “мешканці головним чином турки”²⁷, мабуть тому, що він пробув тут лише один день і спілкувався з офіційними особами. Короткий опис Ісмаїла містить турецьке джерело 1740 р. про Валахію, Молдавію і Україну; тут згадані піклувальник вакфу і суддя, відзначено гарний ринок, лазні і мечеті, і нове явище – невеличка поштова станція на кілька коней, що була влаштована при караван-сараї²⁸.

Вакф Ісмаїл Гечіді у XVIII ст. продовжував грати значну роль у житті краю. Міський ринок і ярмарки забезпечували жителів продовольчими і іншими товарами. Відомо про десятки млинів, півтори сотні турецьких лавок і чимало вірменських, менше грецьких та ін. Обмін продукцією здійснювали не лише з сільською округою, але і з Бужацькою татарською ордою, на що звернув увагу Ш. де Пейссонель у 1758 р. Жителі міста та його околиць мали чудові сади та виноградники, тільки турецьких було до сотні, багато хто з мешканців мав городи і баштани. З полів навколо міста постачали різне збіжжя. Вакф як оптовий покупець, постачав сільгосппродукцію до армії і столиці. Інколи процес постачання ускладнювали ногайці, як це сталося під час бунту у тому ж 1758 р., коли вони дісталися Дунаю і припинили тут підвезення хлібу до Константинополя, вимагаючи призначити на ханство Крим-Герая. У листуванні молдавського господаря Іоанна Каллімаки з Портою цього року вперше згаданий комендант Ісмаїла²⁹.

Відносно мирне життя краю було порушене під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У липні 1770 р., ще до вступу російських військ, населення, що напередодні поповнилося біженцями з інших місць, частково розбіглося, турецькі війська на чолі з сераскером Абазапашею в паніці перетинали Дунай на човнах, відібраних у місцевих жителів. Ісмаїл був захоплений загоном генерал-поручика кн. М. В. Рєпніна 26 липня без бою; велика кількість турок потрапила до полону. З реляції командувача армії генерал-аншефа П. А. Рум'янцева відомо, що місто було збережене від плундрування, і його мешканці “молдавани і вірмени власне будівництво і торги мають без перешкод”. Командувач зауважив: “вулиці вузькі, брудні, і від тісноти будівлі нечисті”. За даними командування під час захоплення міста було “взято 37 гармат, [...] велику кількість мулів та верблюдів з екіпажами”, і т. ін. Опір вчинили лише кілька турків у мечеті і в одному будинку, які “були взяті штурмом і заколоті”³⁰.

Перше російське вторгнення стало помітною подією, яка позначилося на історіографії міста; внаслідок цього з'явилися безліч військових документів, що зафіксували наявне становище Ісмаїла. Уперше були складені детальні плани (1770, 1771, 1772 рр.) щільної забудови барвистих кварталів із тісними вуличками, нанесені усі спорудження громадського значення, п'ять площ, тобто, представлена міська інфраструктура і відображено склад жителів населеного пункту. Його місто-

будівний статус військові інженери визначали як місто і як містечко. Головні будови: замок, 14 храмів: 7 мечетей турецьких і 1 татарська, 2 грецькі церкви (одна монастирська – грецький монастир згаданий 1773 р.), 2 вірменські (одна кам'яна, Св. Богородиці, монастирська), 3 молдавські), двоповерховий гостинний двір (караван-сарай), а також 15 крамниць, 8 ханів (заїжджих дворів), у т. ч. 3 турецькі, 2 кав'ярні і 10 магазинів (сховищ зброї і провіанту)³¹. Приблизне число населення – біля 10 тис. чоловік. На той час це було місто середніх розмірів.

Упродовж року за вказівкою командування з метою можливої оборони місто було значно перебудоване: скоротилося число турецьких і татарських кварталів, модернізовані укріплення: по периметру зведені редути з батареями, у південно-західному краю міста – багатокутний бастион, у центральній припортовій частині поруч із замком та мечеттю з кам'яного караван-сараю спорудили укріплення. В одному з рапортів військових інженерів П. А. Рум'янцеву за вересень 1770 р. було висвітлено їх масштаби: “В городе Исмаиле около замка и мечети, в сделанном укреплении на бастионах и из амбразур замка и мечети, ко обороне постановится орудий шестнатцать, гварнизону во оном без обозов и протчих припасов поместитца может до тысячи члвк”³². Тобто, споруджене укріплення було не дуже великим і міцним.

Генерал-майор Отто фон Вейсман у рапорті П. А. Рум'янцеву від 17 лютого 1771 р. повідомляв, що “каменной замок невелик, и хотя несколько земельным редутом обнесен”, а “весь город... бруствером обнесен”, то все одно перед містом слід звести “особливое укрепление, где б гарнизон мог держатца”, оскільки “в случае... покушения неприятельскаго весь город созжен будет”, відправивши в Яси до Рум'янцева ізмаїльського коменданта, полковника Григорія Черешнікова з поясненнями і планом міста³³. Ймовірно, йдеться про один із тих планів, що збереглися до нашого часу.

Але оборонятися не довелося. Згідно зі ст. 16 Кучук-Кайнарджийського мирного договору від 10 липня 1774 р., “провінція Буджак, фортеці Акерман, Кілія і Ізмаїл” повернуті Османській імперії. У місто повернулися жителі-утікачі, які були змушені через війну покинути свої домівки, а в околиці – татари, які мешкали тут до війни. З'явилося і нове населення. У книзі “Подорож в Молдавію, Валахію і Трансільванію” 1783 р. австрійський автор Тительсберг серед тутешніх жителів назвав турків, євреїв, русів і вірмен. Йшлося про більш як 500 чоловік біженців із різних країн (які саме малися на увазі “руси”, встановити важко, може хтось залишився від окупантів). Також він відмітив, що “місцевості навколо Ісмаїла населені татарськими сімействами” і військами. У цей період за рішенням Порти в Ісмаїлі розпочалося будівництво фортеці, для чого влада притягнула декілька сотень робітників і доставила величезну кількість деревини. Для риття котлованів

використали біженців, а також мобілізували татар та кочових юрюків. Австрійський офіцер Георг Лаутер у 1782 р. звернув увагу у Тулчі на корабель з п'ятьмастами татарами, “нешасними і напівголодними”, привезеними з Кубані на будівництво фортеці Ісмаїла. У 1783 р. на будівництві працювали 1 тис. чоловіків і 500 волів, з правого берегу Дунаю з Тулчі та Ісакчі поставляли добруджинський камінь. Трохи пізніше 2. тис. чоловік прибули з Молдавії і Валахії. Серед переселенців були також сотні болгар³⁴.

До цього часу відносяться укази султана Абдул Хаміда про врегулювання використання дунайських переправ у районі Ісакчі та Ісмаїлі в певних місцях, інші велено було заборонити. Відтепер ті, хто прямував на Бендер і Очаків, повинні були їхати через Ісмаїл, а хто на Молдавію і Хотин – через Ісакчу.

Ж. Лафїт-Клаве в “Описі шляху з Константинополя в Очаків” констатував станом на 1784–1785 рр., що Ісмаїл – “велике місто, населене турками, греками, вірменами, євреями і татарами”, окремо відмітив сади і виноградники, оточені ровами на острові перед містом, які обробляли греки³⁵. З приведених їм розмірів міста видно, що його площа збільшилась, досягнувши майже 4 км², на Дунаї побудована кам'яна батарея з казематом (бастіон Табія). У зв'язку з війною, що насувалася, у 1787 р. роботи були прискорені, бастіони обнесені частоколом. В центрі прибережної забудови, як свідчать рапорти російських інженерів, був укріплений на кшталт бастіону турецький двоповерховий караван-сарай, що існував раніше, і це не була нова споруда³⁶.

І хоча повністю будівництво завершити не вдалося, на 1790 р. в Ісмаїлі уперше була побудована багатокутна бастіонна фортеця, у т. ч. зі східного боку споруджені додаткові укріплення, т. зв. “Нова фортеця”. Захищала місто 10-тисячна кіннота. Число городян збільшилося за рахунок утікачів із Хотина, татар-липкан, мешканців Очакова і Кілії, їх околиць, тобто місць, захоплених напередодні російськими військами, що прибули до міста на Дунаї в пошуках притулку. У фортеці було зосереджено біля 27 тис. воїнів, у т. ч. 516 задунайських запорожців, частини козаків-некрасівців і татар. Саме цю нову фортецю з потужним бастіоном 1 (22) грудня 1790 р. узяли штурмом російські війська під керівництвом генерал-аншефа О. В. Суворова.

Наслідки штурму були жахливі. Цього разу місто було вщент розорене і населення дуже постраждало. Після різанини, яка надзвичайно вразила сучасників, зокрема у Західній Європі³⁷, пожеж і руйнувань (у т. ч. майже усіх мечетей, християнських храмів та млинів) внаслідок військових дій, триденного розграбування міста з особистого дозволу Суворова, у місті мало хто залишився. За офіційними даними, з числа мирних жителів у полон було взято близько 6 тис. осіб, у т. ч. “християн 4285 і вірмен 1400, євреїв 135”; “турецьких полонених усього понад

трьох тисяч”;³⁸ “понад тисячу оголених роздано на прожиток і решта відправлена до Бендер”³⁸. Отже виходить, що під час штурму і в наступні дні була знищена майже половина населення. Частина людей була роздана офіцерам в якості прислуги, частина – етапована на схід, але з урахуванням погодних умов кінця грудня у бесарабському степу – практично роздягнені, голодні, без запасів продовольства, вони також були приречені на загибель. Відомо, що врятуватися вдалося 320 вірменським сімействам, які за договором з військовим керівництвом евакуювалися на Дністер, де було засновано нове місто Григоріополь³⁹. Приблизно одна тисяча молдавських родин знайшла прихисток у Молдавії⁴⁰.

Штурм Ісмаїла 1790 р., за суттю, став тотальною соціальною катастрофою, яка підвела рису 200-річного поступального розвитку міського соціуму за османських часів. Свідчення про життя міста (тобто його рештків) та його стан під час другої російської окупації вивчені недостатньо. 29 грудня 1791 р., згідно з Ясьським мирним договором, Ісмаїл, як і вся Бессарабія з фортецями Бендери і Аккерман, був знову повернений до складу Османської імперії.

З 1792 р. османська адміністрація почала роботи з відновлення та модернізації фортеці, запросивши європейських інженерів. Фортеця була скорочена за рахунок нещодавно побудованої східної частини. Планувалося завершити роботи до літа 1796 р.⁴¹, проте епіграфічна пам’ятка з датою закінчення робіт містить напис: “Зусиллями хана Мухаммада Рашида Аміна побудована фортеця Ізмаїл, рік 1209/1794”⁴².

З донесення російського розвідника Костянтина Макарескула від 20 липня 1796 р. відомо, що гарнізон фортеці має складати 1500 яничар і сипахіїв (для порівняння, у Браїлові – 800, Кілії – 500). Конфідент пояснює, що прибули не всі, а лише старшини чербаджі та 10 казанів, що становлять 10 орт яничар, а рядових немає. Далі він пише: “Крѣпость измаильская починкой совѣм кончена, и в ней сдѣланы могазѣины для ссыпки хлѣба. 23 июня прибыло туда 6 кораблей, на коих привезено 232 пушки и 30.000 бомб, равно и пороху много, что все сложено в четырех могазѣинах, а пушки поставлены по батареям”; командувачем фортеці і всіх місцевих військ призначено ізмаїльського біна-еміні Рашида-ефенді з наданням йому титула паші і посади обер-коменданта⁴³.

Зазвичай у Північному Причорномор’ї залоги турецьких фортець із прилеглим до них округом очолювалися дво- або трибунчужним пашею. Паша разом із казнадаром, капуджиларом, імамом та ін. були найвищими чиновниками округу. Інша група, більш нижчих за рангом управлінців, складалася з керівництва цивільною та військовою сферами. Перша відповідала за дотримання порядку у фортеці та стан залоги, прислугу паші, провіант, квартирування військ, коней, прапори, бунчуки та проведення церемоній. До другої входили командир яни-

чар, інженери, фельдшери, берейтор, керівник оркестру. До найнижчої групи залоги відносилися кінні й піші рядові, обслуга чиновників та офіцерів⁴⁴.

Про жителів Ісмаїла цього періоду відомостей мало, вочевидь, за втратою основного населення саме місто занепало, була знищена вся попередня інфраструктура, невідомо, чи хто вцілів із місцевих мешканців. Проте адміністрацією були залучені і розміщені значні людські ресурси для відбудови фортеці, обслуговування військового гарнізону, і в цілому життя відновилося. Віднині Ісмаїл перетворився на суто військовий об'єкт, де був утворений термінал для боєприпасів і продовольства. Сюди поступав хліб, зібраний у Валахії та Бессарабії, які зсипали у фортечні магазейни.

Головний тягар постачання продовольства, як і безпосереднього проведення робіт в Ісмаїлі, був покладений на татарське населення краю, яке зменшилося до 8 тис. осіб. Від їх представників агент Макарескул дізнався, що татарам призначено зібрати хліба з нового врожаю до ізмаїльських засік: пшениці 70 тис., ячменю 40 тис., проса 20 тис. кілів (1 кіле приблизно 25 кг), що складало майже третину зібраної пшениці і половину ячменю, що вродило; проса – приблизно десяту частину (всього збіжжя 130 кіле від 530 кіле зібраного). Щодо участі в будівництві фортеці, то “бесарабские татары от тяжести непрерывной работы при крепости измаильской, в такую приведены нетерпеливость и отчаяние, что говорят публично, [что готовы] среди дня подняться и идти в Россию”⁴⁵.

З метою поповнення населення краю, що взагалі значно скоротилося, у 1802 р. Мехмед-паша, командувач фортець Ісмаїла і Кілії, пропонував селитися тут болгарам, обіцяючи їм податкові пільги. Наприкінці XVIII–початку XIX ст. в околиці міста переселялися некрасівці – задунайські ігнат-козаки: кілька сотень чоловіків перебували на військовій службі в османів. Коли у жовтні 1809 р. російська армія втретє захопила Ісмаїл, після відходу за Дунай османського гарнізону в місті залишилось 4 тис. осіб⁴⁶. Рівно саме така кількість населення нараховувалася в Ісмаїлі на початку його історії двома століттями раніше.

Проведене дослідження доводить, що місто Ізмаїл мало оригінальні витоки і було засноване османами для зміцнення свого положення на далекій північній периферії імперії. Завдяки вдалому розташуванню на березі закруту великої європейської річки Дунаю, поруч із місцем давньої річкової переправи на важливому румелійському шляху з Едірне до Бахчисараю, містечко Ісмаїл стало жвавим пунктом, який не оминали навіть сильні світу цього, державні та релігійні службовці, військові, купці, мандрівники, простолюди у пошуках кращої долі та безліч рабів. З Ісмаїлом пов'язані імена багатьох відомих історичних постатей різних країн, деякі з яких залишили письмові свідчення, що складають

значну історіографічну базу для відтворення історико-культурних і політико-економічних процесів його розвитку.

За понад двохсотрічний час існування османського Ісмаїлу склалася стійка структура місцевого соціуму, яка із самого початку відрізнялась багатоетнічним людським потенціалом. Громади, побудовані за релігійними та національними ознаками – мусульманська сунітська (турки, татари), православна вірмено-григоріанська (вірмени), православна християнська (греки, молдавани, румуни, згодом болгари), юдейська, мали окремі місця розселення у місті та його слободі, власні храми. Християни та мусульмани співіснували майже увесь час доволі мирно, дотримуючись своїх релігійних і суспільних норм. Спроби переділити сфери впливу відмічені лише з боку татар. Можна висловити припущення, що жителі міста добре розуміли один одного, спілкувалися різними прийнятними мовами – тюркче, вірмено-кипчацькою, романською, грецькою, не виключаючи і слов'янські. В місті були поширені різні вірування – іслам у різновидах від сунітів до суфіїв і ханефітів серед татар, християнство – ортодоксальне грецьке сповідували греки, східні романці і слов'яни, присутні були вірменське монофізитство, юдейство. Всіх їх поєднувало єдине економічне поле виживання, загальні завдання покращення побутових умов, виховання дітей, захисту від ворогів, що часто-густо порушували їхній спокій.

Всі двісті років місто Ісмаїл грало важливу роль торгового осередку та соціальної опори у вигляді вакфа, слугувало важливим транзитним пунктом біля дунайської переправи на стратегічному напрямку. Містечко зросло майже в 10 разів, як за площею, так і за чисельністю населення; створена інфраструктура сприяла поступовому розвитку торгівлі, зростанню доходів і добробуту. Проте, мирне призначення міста ремісників і торговців не врятувало його мешканців з часу, коли тут було побудовано фортецю у 80-ті роки XVIII ст. (це була рушниця, яка мала вистрілити). Із зведенням потужної фортеці за рішенням державної влади місто набуло воєнного потенціалу і вже не мало шансів уникнути трагічної долі, що незабаром спіткала його населення.

¹ Ващенко В. П., Ерошина А. И. и др. Измаил//История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. Киев, 1978; Марчук Ю. И., Тичина А. К. Измаїл. Историчний нарис. Одеса, 1997.

² Паламарчук С. В. Начальные этапы городской истории Измаила//Stratum plus. 2000. № 5. С. 452–458; *Її ж.* Древние и средневековые поселения на территории города Измаила и его окрестностей//Суворовские чтения. Вып. 4–5. Измаил, 2007. С. 114–119; *Її ж.* Середньовічні міста межиріччя Дунаю та Дністра: виникнення і проблема датування //Гуманітарний журнал. 2012. С. 67–74.

³ Hovári J. Customs register of Tulcea (1515–1517)//Acta Orientalia academiae scientiarum Hungaricae. Vol. 38. No. 1/2. 1984. P. 115–121; Куртоагэ И. Г. Ад-

министративно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского между-речья под турецким владычеством//Социально-политическая и экономическая история Молдавии эпохи феодализма. Кишинев, 1988. С. 75; *Tasin Gemil. Romanians and ottomanish the XIV–XVI centuries*. Bucuresti, 2009. P. 281.

⁴ *Chirtoagă I. Cetatea Smil (Ismail)//Destin românesc*, 1995, nr. 3, P. 35; *Паламарчук С. В.* Забытая земля: историческая область Бессарабия. Одесса, 2008. С. 165–173.

⁵ *Grigoriuță M. Contribuții cartografice și iconografice privind Dunarea de Jos. Peuce IV. Tulcea*, 1977 P. 280, 283. Pl. I.

⁶ *Güler M. Osmanli Devleti'nde haremeyn vakiflary (XVI–XVII yüzyillar)*. Istanbul, 2002. S. 217.

⁷ *Тверитинова А. С.* Новые турецкие документы XVI в. из рукописных коллекций Ленинграда, Будапешта и Берлина//Письменные памятники Востока. Москва, 1977. С. 28–48.

⁸ Там само.

⁹ *Павел Алеппский.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Пер. с араб. Г. Муркоса. Москва, 1900. С. 105.

¹⁰ *Еремеев Д. Е.* Этногенез турок. Москва, 1971. С. 141–142.

¹¹ *Emecen F. Ismail//Diyanet Islam Ansiklopedisi*. XXIII. Istanbul, 2001. S. 82.

¹² *Кривонос В. П.* Роль черноморских путей в развитии торговых связей украинских земель с Балканами (XVI–первая половина XVII в.)//Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 1986. С. 115; *Kâtib Çelebi, Cihannümâ//M. Guboglu. Cronici turcești privind Tarile Române*. București, 1974, II. PP. 112–113.

¹³ *Евлия Челеби.* Книга подорожі. Північне Причорномор'я. Одеса, 1997. С. 5–7.

¹⁴ *Călători străini despre Țările Române. Vol. III. București*, 1971. P. 253; *Iorga N. Studii istorice asupra Chilie și Cetații Albe*. București, 1899. P. 210.

¹⁵ Одесская область. История городов и сел Украинской ССР. Киев, 1978. С. 427–428.

¹⁶ Жерела до історії України-Русі. Т. 8. Львів, 1908. С. 122.

¹⁷ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887. С. 479.

¹⁸ [*Клееман Николас*]. Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым в 1768, 1769 и 1770 годах. СПб., 1783. С. 30.

¹⁹ *Эвлия Челеби.* Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1. М., 1961. С. 31–33.

²⁰ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 49. (Тут і далі виписки з джерел із ЦДІАК України вказані і надані автору О. М. Пономарьовим).

²¹ *Арсений, епископ Псковский* [А. Стадницкий]. Исследования и монографии по истории молдавской церкви. СПб., 1904. С. 118, 119; *Anuarul episcopiei Cetatii-Albe–Ismail*, 1936. P. 23.

²² *Călători străini despre Țările Române. Vol. VIII. București*, 1983. P. 514.

²³ *Смирнов В. Д.* Указ. соч. С. 557, 697, 701.

²⁴ *Устрялов Н.* История царствования Петра I. Т. 3. СПб., 1858. С. 519.

²⁵ *Весела Зденка*. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в.//Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы. Вып. 2. Москва, 1969. С. 131.

²⁶ *Русов А. А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII вв.//Записки Юго-Западного отдела императорского русского географического общества. Т. III. Киев, 1876. С. 82.

²⁷ *Travels from St. Petersburg, in Russia, to various parts of Asia by John Bell of Antermony*. Vol. II. Glasgow, 1763. P. 394. URL: <https://archive.org/details/travelsfromst02belliala> (дата звернення 20. 01. 2017)

²⁸ *Губоглу М.* Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине//Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. 1. Москва, 1964. С. 144.

²⁹ *Хайдарлы Д. И.* Молдавия и Крымское ханство (1718–1774)//*Stratum plus*. № 6. 2003–2004. С. 285.

³⁰ *Румянцев П. А.* Документы. Т. II. Москва, 1953. С. 362, 363.

³¹ Ізмаїльський історико-краєзнавчий музей Придунав'я. НДФ. “План городу Измаилу с указанием в оном строений. 1770 год” (копія).

³² ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 77.

³³ Там само. Спр. 186. Арк. 54–54 зв.

³⁴ *Calători străini despre Țările Române*. Vol. X. Part. 1. București, 2000. P. 634–635; *Скальковский А.А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848. С. 4.

³⁵ *Лафитт-Клаве Ж.* Описание пути от Константинополя до Очакова. СПб., 1821. С. 69, 71.

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 49; Там само. Спр. 186. Арк. 54; *Красножон А.* Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр.//Краєзнавство. № 1/2, 2015. С. 107.

³⁷ *Байрон Дж. Г.* Дон-Жуан. Песни 7, 8. (будь-яке видання).

³⁸ *Суворов А. В.* Документы. Т. II. М., 1951. С. 540, 541, 550.

³⁹ *Белова С.* Приєднання Буго-Дністровського межиріччя до Російської імперії в документах//Чорноморська минувшина: зб. наук. праць, вип. 5. 2010, С. 126; *Красножон А.* Армянские церкви Измаила в контексте исторической топографии 1770-х годов//Актуальні питання вірменознавства. II. 2011. С. 99.

⁴⁰ *Documente turcești privind istoria Românei*. Vol. III. București, 1983. P. 67–68.

⁴¹ *Кутузов М. И.* Сборник документов и материалов. Т. 1, Москва, 1950. С. 288.

⁴² *Красножон А.* Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр.//Краєзнавство. № 1/2, 2015. С. 108.

⁴³ ЛНБ. ВР (Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ рукописів). Ф. V (Оссолінські). Од. зб. № 6684/II. Арк. 61, 74. (тут і далі виписки з джерела вказані і надані автору О. М. Пономарьовим).

⁴⁴ *Бачинська Олена.* Османські фортеці Буджака на межі XVIII–XIX ст.: залоги й їхній склад. Одеса, 2013. С. 36–37.

⁴⁵ ЛНБ. ВР. Ф. V (Оссолінські). Од. зб. № 6684/II. Арк. 74, 75.

⁴⁶ Генерал Багратион: сборник документов и материалов/под ред. С. Н. Голубова и Ф. Е. Кузнецова. Москва: Государственное изд-во полит. лит-ры, 1945. С. 81.

The ottoman period of history of the town founded as vakf Ismail Gechidi is considered. A multinational population created the infrastructure of city and increased his welfare. In 80th of 18 century Turks built a fortress here, that was stormed by Russian troops in 1790 that led to social tragedy, pulling two centuries of sustained development.

Key words: vakf Ismail Gechidi; the ottoman times; the multicultural society; a fortress of Ismail.